Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 5, 2026
Səh. 371-377

https://doi.org/10.62837/2026.5.371

NƏRGIZ HÜSEYNZADƏ
AMEA Folklor İnstitutu
nergiz200494@gmail.com

AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRINDƏ SAKRAL MƏKANLARIN FORMALAŞMASI (BULAQ KULTU ƏSASINDA)

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan əfsanələrində sakral məkanların formalaşması bulaq kultu əsasında araşdırılır. Yerdən su çıxarma motivinin su arxetipi ilə bağlı olduğu və sakral məkanların yaranmasında əsas rol oynadığı göstərilir. Əfsanələrdə su həyatverici, paklaşdırıcı və ilahi mənşəli varlıq kimi təqdim olunur. Ayranlı bulaq, Üç bulaq, Əli bulağı və Zəmzəm suyu kimi nümunələr bu motivin müxtəlif semantik qatlarını əks etdirir. Sakral məkanların formalaşması möcüzəvi hadisə, müqəddəs şəxsiyyətlə əlaqələndirmə və kollektiv yaddaşda sabitləşmə mərhələlərini əhatə edir. Bulaqlar zamanla ziyarətgaha çevrilərək dini və sosial funksiyalar qazanır. Nəticədə bulaq kultu insan, təbiət və ilahi qüvvə arasında əlaqəni ifadə edən mühüm folklor fenomeni kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, əfsanələr, sakral məkan, bulaq kultu, su arxetipi, yerdən su çıxarma motivi, mifoloji təfəkkür, müqəddəslik, ziyarətgah, dini-mifoloji sintez, kollektiv yaddaş, ritual və inanclar

NARGIZ HUSEYNZADA

FORMATION OF SACRED SPACES IN AZERBAIJANI LEGENDS (BASED ON THE SPRING CULT)

SUMMARY

The article examines the formation of sacred spaces in Azerbaijani legends based on the cult of springs. It is shown that the motif of water emerging from the ground is closely connected with the archetype of water and plays a key role in the creation of sacred places. In these legends, water is presented as a life-giving, purifying, and divine entity. Examples such as Ayranlı spring, Three Springs, Ali spring, and Zamzam water reveal different semantic layers of this motif. The formation of sacred spaces includes stages such as miraculous events, association with sacred figures, and consolidation in collective memory. Over time, springs become pilgrimage sites and acquire religious and social functions. As a result, the spring cult emerges as an important folkloric phenomenon expressing the relationship between humans, nature, and divine power.

Keywords: legends, sacred space, spring cult, water archetype, sacredness

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 5, 2026
Səh. 371-377

ФОРМИРОВАНИЕ САКРАЛЬНЫХ ПРОСТРАНСТВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛЕГЕНДАХ (НА ОСНОВЕ КУЛЬТА РОДНИКОВ)

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается формирование сакральных пространств в азербайджанских легендах на основе культа родников. Показано, что мотив выхода воды из земли тесно связан с архетипом воды и играет ключевую роль в возникновении сакральных мест. В легендах вода представляется как жизнетворящая, очищающая и божественная сущность. Примеры таких легенд, как «Айранлы булаг», «Три родника», «Булаг Али» и «Замзам», раскрывают различные семантические аспекты данного мотива. Формирование сакральных пространств включает этапы чудесного события, связи со священной личностью и закрепления в коллективной памяти. Со временем родники превращаются в места паломничества и приобретают религиозные и социальные функции. В результате культ родников выступает важным фольклорным феноменом, отражающим связь человека, природы и божественной силы.

Ключевые слова: легенды, сакральное пространство, культ родников, архетип воды

Azərbaycan folkloru xalqın tarixi yaddaşını, mifoloji düşüncə tərzini və mənəvi dəyərlər sistemini özündə əks etdirən zəngin irs kimi çıxış edir. Bu irsin mühüm komponentlərindən biri olan əfsanələr real və mifoloji elementlərin sintezi əsasında formalaşaraq həm məkanların mənşəyini izah edir, həm də onları sakral statusa yüksəldir. Xüsusilə yerdən su çıxarma ilə bağlı əfsanələr Azərbaycan folklor sistemində geniş yayılmış və dərin semantik məna daşıyan nümunələrdəndir.

Mifoloji təfəkkürdə su arxetipi bəşəriyyətin ən qədim və universal simvolik sistemlərindən biri kimi çıxış edir. Su yalnız fiziki varlıq deyil, həm də kosmoqonik, ontoloji və semantik baxımdan yaradılışın ilkin başlanğıcı kimi qəbul olunur. Dünya mifologiyalarında, o cümlədən türk mifoloji sistemində su xaosdan kosmosa keçidin əsas elementi, həyatın və nizamın yaranmasının ilkin şərti kimi təqdim edilir. Bu baxımdan su arxetipi həm maddi, həm də mənəvi aləmin əsasını təşkil edən fundamental kateqoriyadır.

Türk mifologiyasında yaradılış miflərinə əsasən, ilkin mərhələdə dünya yalnız sudan ibarət olmuşdur. Tanrının iradəsi ilə bu sonsuz su kütləsinin altından torpaq çıxarılmış və beləliklə, kosmos formalaşmağa başlamışdır. Bu motiv sonrakı mifoloji qatlarda transformasiyaya uğrayaraq yerdən su çıxarma motivinə çevrilmişdir. Belə ki, ilkin yaradılış aktı sonrakı folklor nümunələrində lokallaşaraq konkret məkanlarda – bulaqlarda, göllərdə və çay başlanğıclarında təcəssüm tapır. Bu isə

göstərir ki, su arxetipi yalnız kosmik səviyyədə deyil, həm də lokal folklor müstəvisində öz semantik funksiyasını qoruyub saxlayır.

Azərbaycan folklorunda su arxetipi torpaq arxetipi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə təqdim olunur. Bu iki elementin vəhdəti həyatın yaranmasının əsas şərti kimi qəbul edilir. "Torpağın canı sudur" kimi xalq deyimləri bu anlayışın semantik əsasını açıq şəkildə ifadə edir. Su torpağa dirilik gətirən, onu məhsuldar edən və həyatın davamlılığını təmin edən ilahi qüvvə kimi qavranılır. Bu baxımdan yerdən su çıxarma motivi yalnız təbii hadisə deyil, həm də torpaqla suyun sakral birləşməsi nəticəsində həyatın yenidən doğuluşunu simvolizə edən aktdır.

Su arxetipi eyni zamanda dual xarakter daşıyır. Bir tərəfdən o, həyat, paklıq, təmizlənmə və bərəkət rəmzidir; digər tərəfdən isə xaos, təhlükə və məhv etmə gücünü özündə ehtiva edir. Lakin Azərbaycan əfsanələrində su daha çox pozitiv semantik yük daşıyır və əsasən xilasedici, dirildici və şəfa verən varlıq kimi təqdim olunur. Bu xüsusiyyət xüsusilə yerdən su çıxarma motivli əfsanələrdə aydın şəkildə müşahidə edilir. Burada su susuzluqdan əziyyət çəkən insanları xilas edir, həyat bəxş edir və məkanı müqəddəsləşdirir.

Mifoloji düşüncədə suyun paklaşdırıcı funksiyası da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Su yalnız fiziki təmizlənmə vasitəsi deyil, həm də mənəvi saflaşmanın simvoludur. Bu xüsusiyyət İslam mədəniyyətinin təsiri ilə daha da güclənmiş və Azərbaycan folklorunda suyun dini-semantik məzmununu zənginləşdirmişdir. Məsələn, Zəmzəm suyu ilə bağlı əfsanələrdə su həm ilahi mərhəmətin təcəssümü, həm də ruhani təmizlənmənin vasitəsi kimi təqdim olunur. Bu isə göstərir ki, su arxetipi zamanla dini elementlərlə sintez olunaraq daha kompleks semantik struktur qazanmışdır.

Digər mühüm məqam isə suyun emosional və antropoloji aspektdə təqdim olunmasıdır. Xalq əfsanələrində su bəzən insan hisslərinin – kədərin, sevginin və ümidsizliyin maddiləşmiş forması kimi çıxış edir. Xüsusilə göz yaşı və ana südü motivləri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Ana südündən və ya göz yaşından bulağın yaranması insanın daxili emosional vəziyyətinin təbiət hadisəsinə çevrilməsi kimi izah oluna bilər. Bu isə folklor təfəkküründə insan və təbiət arasında dərin və ayrılmaz əlaqənin mövcud olduğunu göstərir.

Su arxetipinin digər mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun mediator funksiyasıdır. Su tez-tez bu dünya ilə digər dünya, maddi ilə mənəvi aləm arasında keçid elementi kimi çıxış edir. Sakral bulaqlar bu baxımdan yalnız fiziki məkan deyil, həm də ilahi ilə insan arasında əlaqə yaradan nöqtə kimi qəbul olunur. İnsanlar bu məkanlara üz tutaraq dua edir, dilək tutur və beləliklə, su vasitəsilə ilahi qüvvə ilə ünsiyyət qurduqlarına inanırlar. Su arxetipi Azərbaycan folklorunda çoxqatlı semantik struktura malikdir. O, həm kosmoqonik başlanğıc, həm həyat mənbəyi, həm paklaşdırıcı qüvvə, həm də ilahi ilə insan arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyətlər yerdən su çıxarma motivli əfsanələrdə konkret bədii formaya düşərək sakral məkanların formalaşmasının ideoloji və mifoloji əsasını təşkil edir. Mifoloji

təfəkkürdə su ilkin substansiya, yaradılışın başlanğıcı kimi qəbul edilir. Türk mifologiyasında su və torpaq qarşılıqlı şəkildə həyatın əsasını təşkil edən iki fundamental ünsür kimi çıxış edir. Su dirilik, paklıq və yenilənmə rəmzidir, torpaq isə bərəkət və məhsuldarlıq simvoludur. Azərbaycan folklorunda "torpağın canı sudur" kimi ifadələr bu arxetipin xalq şüurunda necə kök saldığını göstərir (Rüstəmzadə, 2012).

Bu kontekstdə yerdən su çıxarma motivi yalnız təbii hadisə kimi deyil, ilahi müdaxilə nəticəsində baş verən sakral akt kimi təqdim olunur. Əfsanələrdə suyun yaranması prosesi möcüzə ilə əlaqələndirilir və bu hadisə məkanın müqəddəsləşməsi üçün əsas səbəbə çevrilir.

Azərbaycan əfsanələrində sakral məkanların formalaşması təsadüfi və ya yalnız coğrafi hadisə kimi deyil, çoxqatlı mifoloji, dini və sosial proses kimi dəyərləndirilir. Bu prosesin əsasını yerdən su çıxarma motivi təşkil edir və həmin motiv vasitəsilə adi təbii obyekt – bulaq – tədricən müqəddəs məkan statusu qazanır. Folklor materiallarının təhlili göstərir ki, bu transformasiya müəyyən mərhələlər üzrə baş verir və hər mərhələ özünəməxsus semantik yük daşıyır.

İlkin mərhələdə məkanın sakrallaşması möcüzəvi hadisə ilə başlanır. Əfsanələrdə suyun yaranması adi hidroloji proses kimi deyil, ilahi müdaxilənin nəticəsi kimi təqdim olunur. Məsələn, bəzi mətnlərdə müqəddəs şəxsin qılıncının və ya əsasının torpağa toxunması ilə suyun çıxması təsvir edilir. Bu tip motivlər suyun mənşəyinin fövqəltəbii xarakter daşıdığını vurğulayır və məkanı ilkin olaraq sakral statusa yaxınlaşdırır (Rüstəmzadə, 2012; Vaqifqızı, 2014). Bu mərhələdə suyun yaranması aktı mifoloji yaradılışın lokal təzahürü kimi çıxış edir.

Növbəti mərhələdə möcüzənin konkret subyektlə – müqəddəs şəxs, peyğəmbər, imam və ya pir ilə əlaqələndirilməsi baş verir. Azərbaycan folklorunda Əli, Xıdır peyğəmbər, Seyid Alı Xəlifə kimi obrazlar bu prosesdə mühüm rol oynayır. Onların iştirakı ilə baş verən möcüzə məkanın ilahi mənşəli olduğunu təsdiqləyir və onun müqəddəslik statusunu möhkəmləndirir. Bu, folklorun dini təbəqəsi ilə mifoloji qatının sintezini nümayiş etdirir (İsmayılov, 2003). Beləliklə, sakral məkan artıq yalnız möcüzə ilə deyil, həm də müqəddəs şəxsiyyətin nüfuzu ilə legitimləşir.

Üçüncü mərhələdə məkanın kollektiv şüurda müqəddəsləşməsi prosesi baş verir. Əfsanədə təsvir olunan hadisə zamanla xalq yaddaşında sabitləşir və həmin yer ziyarətgaha çevrilir. İnsanlar bu məkanlara xüsusi münasibət bəsləyir, onu qoruyur və orada müəyyən davranış normalarına riayət edirlər. Məsələn, bulaq suyunun "mundarlanmaması", ətraf mühitin təmiz saxlanılması kimi inanclar bu mərhələnin nəticəsidir. Bu hal göstərir ki, sakral məkanın formalaşması yalnız mifoloji hadisə ilə deyil, həm də sosial yaddaş və kollektiv inamla bağlıdır (Cəfərli, 2009).

Bu prosesin davamında sakral məkan ətrafında müxtəlif ritual və praktikalar formalaşır. Azərbaycan folklorunda bulaqların yanında qurban kəsmə, nəzir demə, dilək tutma kimi adətlər geniş yayılmışdır. Bu rituallar məkanın müqəddəsliyini daha

da möhkəmləndirir və onu aktiv dini-mədəni mərkəzə çevirir. Məsələn, Əli bulağı və ya digər pir bulaqları ilə bağlı əfsanələrdə insanların müəyyən niyyətlə ora üz tutması və arzu etdikləri nəticəni əldə etməsi bu məkanların funksional aktivliyini göstərir (Azərbaycan folklor antologiyası, 2003). Bu mərhələdə sakral məkan artıq yalnız simvolik deyil, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Digər mühüm mərhələ məkanın adlandırılması və toponimləşməsi ilə bağlıdır. Əfsanələrdə bulaqların adları çox vaxt onların yaranmasına səbəb olan hadisə və ya şəxsiyyətlə əlaqələndirilir. Məsələn, "Əli bulağı", "Ayranlı bulaq", "Üç bulaq" kimi adlar həmin məkanların həm tarixi-mifoloji yaddaşını, həm də sakral statusunu qoruyur. Toponimləşmə prosesi sakral məkanın yaddaşda sabitləşməsinin və nəsildən-nəslə ötürülməsinin əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir (Azsaylı xalqların folkloru, 2024).

Sakral məkanların formalaşması prosesində emosional və antropoloji faktorlar da mühüm rol oynayır. Bəzi əfsanələrdə bulağın yaranması insanın daxili hissləri ilə əlaqələndirilir. Məsələn, ana südündən və ya göz yaşından bulağın yaranması motivləri göstərir ki, sakral məkan yalnız ilahi müdaxilə ilə deyil, həm də insanın emosional vəziyyəti ilə bağlı formalaşa bilər. Bu isə folklor təfəkküründə insan və təbiət arasında dərin əlaqənin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Nəhayət, sakral məkanların formalaşması prosesi ekoloji və etik münasibətlərin yaranmasına da təsir göstərir. Müqəddəs hesab olunan bulaqların qorunması, onların təmiz saxlanılması və hörmətlə yanaşılması xalqın təbiətə münasibətini formalaşdırır. Bu baxımdan sakral məkanlar yalnız dini və mifoloji obyekt deyil, həm də ekoloji şüurun formalaşmasında mühüm rol oynayan mədəni fenomen kimi çıxış edir.

Beləliklə, Azərbaycan əfsanələrində sakral məkanların formalaşması prosesi çoxsəviyyəli və kompleks xarakter daşıyır. Bu proses möcüzəvi hadisədən başlayaraq müqəddəs şəxsiyyətlə əlaqələndirmə, kollektiv yaddaşda sabitləşmə, ritual praktikaların formalaşması və toponimləşmə mərhələlərini əhatə edir. Nəticədə adi təbii obyekt olan bulaq xalqın inanc sistemində müqəddəs məkan statusu qazanır və bu status nəsildən-nəslə ötürülərək folklorun davamlılığını təmin edir.

Azərbaycan folklorunda yerdən su çıxarma motivi ilə bağlı əfsanələr müxtəlif süjet və obrazlarla təqdim olunsa da, onların semantik əsasında vahid mifoloji və ideoloji xətt dayanır. Bu əfsanələrdə suyun yaranması yalnız fiziki proses kimi deyil, ilahi müdaxilə, insanın daxili vəziyyəti və ya mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlı sakral hadisə kimi izah olunur. Ayranlı bulaq, Üç bulaq, Əli bulağı, Zəmzəm suyu və Pəri bulağı kimi nümunələr bu baxımdan həm fərqli, həm də bir-birini tamamlayan semantik strukturlar təqdim edir.

Ayranlı bulaq əfsanəsində suyun yaranması ana südü ilə əlaqələndirilir. Bu motiv folklor təfəkküründə ana kultunun xüsusi yer tutduğunu göstərir. Südün torpağa tökülərək bulağa çevrilməsi yalnız fiziki transformasiya deyil, həm də analıq, qurbanlıq və paklıq ideyalarının simvolik ifadəsidir. Burada ana obrazı yaradıcı və

həyatverici başlanğıc kimi çıxış edir. Bu baxımdan bulağın yaranması təbiətin deyil, mənəvi saflığın nəticəsi kimi təqdim olunur və məkan sakral status qazanır (Azərbaycan folklor antologiyası, 2003).

Üç bulaq əfsanəsində isə suyun yaranması insanın fiziki ehtiyacı ilə bağlı olsa da, hadisə daha geniş mənəvi məzmun daşıyır. Üç qardaşın susuzluq şəraitində torpağı eşməsi nəticəsində suyun çıxması ilk baxışda həyat uğrunda mübarizənin nəticəsi kimi görünür. Lakin əfsanənin dərin qatında qardaşlıq, birlik və saf niyyət kimi dəyərlər ön plana çıxır. Burada bulaq yalnız su mənbəyi deyil, kollektiv mənəvi dəyərlərin maddiləşmiş forması kimi çıxış edir və bu xüsusiyyət onu sakral məkan səviyyəsinə yüksəldir (Rüstəmzadə, 2012).

Əli bulağı ilə bağlı əfsanələrdə sakrallaşma prosesi daha aydın dini-mifoloji çərçivədə təqdim olunur. Müqəddəs şəxs olan Əlinin qılıncı ilə qayanın yarılması və suyun çıxması hadisəsi bulağın ilahi mənşəli olduğunu göstərir. Bu tip əfsanələrdə mifoloji motivlərlə dini inam elementləri bir-biri ilə sintez olunur. Əli obrazı xilaskar və möcüzə yaradan qüvvə kimi çıxış edir, bulaq isə bu möcüzənin maddi təcəssümünə çevrilir. Nəticədə həmin məkan ziyarətgaha çevrilir və kollektiv inam sistemində mühüm yer tutur (QFBT, I cild).

Zəmzəm suyu əfsanəsi isə su arxetipinin dini və universal mahiyyətini daha geniş şəkildə əks etdirir. Bu əfsanədə ana və körpə motivi mərkəzi yer tutur və suyun yaranması səbrin, iman və ilahi mərhəmətin nəticəsi kimi təqdim olunur. Burada su yalnız fiziki ehtiyacı ödəyən vasitə deyil, həm də mənəvi təmizlənmə və ruhani dirçəlişin simvoludur. Bu xüsusiyyətlər Zəmzəm suyunu həm mifoloji, həm də dini baxımdan sakral fenomenə çevirir və onun ümumbəşəri xarakterini vurğulayır (Cəfərli, 2009).

Pəri bulağı əfsanəsində isə sakrallaşma prosesi mifoloji varlıqların iştirakı ilə baş verir. Burada suyun yaranması pak niyyət və göz yaşı ilə əlaqələndirilir. Pərilər təbiətin qoruyucu və ilahi qüvvələri kimi çıxış edərək insanın səmimi arzusuna cavab verirlər. Bu motiv insan və təbiət arasında mistik əlaqəni ifadə edir və sakral məkanın yalnız ilahi müdaxilə ilə deyil, həm də mənəvi saflıq nəticəsində formalaşa biləcəyini göstərir.

Bu əfsanələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, yerdən su çıxarma motivi müxtəlif formalarda təqdim olunsa da, onların hamısında ortaq semantik xətt mövcuddur. Bu xətt suyun ilahi mənşəli, həyatverici və paklaşdırıcı varlıq kimi qəbul edilməsinə əsaslanır. Eyni zamanda, bu əfsanələrdə sakral məkanların formalaşması insanın mənəvi keyfiyyətləri – iman, səbr, saf niyyət, qurbanlıq və birlik kimi dəyərlərlə birbaşa əlaqələndirilir. Beləliklə, bulaqlar yalnız təbii obyekt deyil, həm də bu dəyərlərin maddi ifadəsi kimi çıxış edir və folklor sistemində xüsusi yer tutur.

Sakral bulaqlar yalnız mifoloji obyekt deyil, həm də sosial və dini funksiyalara malikdir. Bu məkanlar insanların ibadət etdiyi, dilək tutduğu və mənəvi rahatlıq

tapdığı yerlərdir. Eyni zamanda bu məkanlar ekoloji baxımdan da qorunur, çünki müqəddəs sayılan obyektlərə qarşı xüsusi münasibət formalaşır.

Azərbaycan əfsanələrində bulaq kultu əsasında formalaşan sakral məkanlar mifoloji, dini və sosial elementlərin vəhdəti nəticəsində meydana gəlir. Bu məkanlar xalqın kollektiv yaddaşında qorunur və nəsildən-nəsilə ötürülür. Su bu əfsanələrdə həyatın, paklığın və ilahi mərhəmətin rəmzi kimi çıxış edir, bulaqlar isə bu müqəddəsliyin konkret məkan üzərində təcəssümüdür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan folklor antologiyası, VIII cild. Bakı, 2003.
2. Rüstəmzadə, İ. Qarabağ folklorda bir tarixdir. Bakı, 2012.
3. Vaqifqızı, L. Şəki folklor örnəkləri. Bakı, 2014.
4. Cəfərli, M. Naxçıvan folkloru. Bakı, 2009.
5. Azsaylı xalqların folkloru. Bakı, 2024.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İlkin Rüstəmov